

נאורות אפלה ובוהקת

מאת אביהו זכאי

עליית הפשיזם ומראות מלחמת העולם
השנייה הביאו להאשמת הנאורות בהאדרת
הכוח על כל צורותיו. אך דווקא הנאורות
מבטיחה מרחב ציבורי, זכויות אזרח וויכוח
רציונאלי

X זמן קריאה משוער: 12 דקות

בשנת 1942, השנה של הקרב הגדול בסטלינגרד אותו ראו בני הדור כקרב מכריע על גורל מורשת הציוויליזציה ההומניסטית של אירופה, החלו [מקס הורקהיימר](#) ו**תיאודור אדורנו** לכתוב את ספרם "הדיאלקטיקה של הנאורות", אשר הופיע לראשונה בסטנסיל, בשנת 1944 ולאחר מכן כספר, בשנת 1947. "מטרת ספר זה היא לבחון את המציאות לאור הלילה הקודר והמאיים לבוא: מעין מסר בבקבוק", כתב הורקהיימר. אדורנו השתמש באותו דימוי שעה שתיאר את עבודתם כ"מסר של ייאוש מהספינה הטרופה" של הציוויליזציה המערבית לאור ניצחונות הברברזם הנאצי.

את שורשי הפאשיזם והנאציזם, המסמלים מנוס מתבונה, כוח וטוטליטריות, צריך לחפש אם כן בנאורות ובעליית החברה הבורגנית והקפיטליסטית

השבר הגדול של הפשיזם והנאציזם הוביל את המחברים להציע הסבר ייחודי של תקופת הנאורות, תקופה אשר לדעתם מסמלת את האופן שבו "קידמה הופכת לרגרסיה", או את הנטייה של קידמה רציונלית להפוך לאי-רציונלית. הבסיס לכך נמצא לדעתם בהגותו של [פרנסיס בייקון](#), מבשר הפילוסופיה הניסויית, אשר קבע בראשית המאה השבע עשרה ש"ידע הוא כוח". המיתוס של הכוח הפך את הנאורות למבשרת הפאשיזם והנאציזם. במסגרת השפה ולשון מושגים זו, מטרת "הדיאלקטיקה של הנאורות" היא לחשוף את השורשים האנטי-הומניים והאנטי-רציונליים של הנאורות, ולהצביע על האופן שבו היא אימצה את מיתוס הכוח במקום את החיפוש אחר האמת: "הנטייה להמיר את האמת בכוח לא התחילה בפשיזם. אי-רציונליזם מושרש עמוקות במצב הכלכלי של הבורגנות". מאחר שהנאורות מקדשת את מיתוס הכוח "המיתוס הופך לנאורות". או לחילופין, "מיתוס הוא נאורות, ונאורות חוזרת למיתולוגיה". וכיוון שכוח מטבעו שואף להיות מוחלט, הרי ש"הנאורות היא טוטליטרית". את שורשי הפאשיזם והנאציזם, המסמלים

מנוס מתבונה, כוח וטוטליטריות, צריך לחפש אם כן בנאורות ובעליית החברה הבורגנית והקפיטליסטית. זוהי טענתו הסגולית של הספר.

"הדיאלקטיקה של הנאורות" הוא החיבור העצוב והמדכא ביותר מבין שורת ספרים שאנשי רוח גולים מגרמניה הנאצית החלו בכתיבתם בשנת 1942, השנה של סטלינגרד, כדי להילחם בברבריזם הנאצי; תומאס מאן כתב את "דוקטור פאוסטוס", האנס בארון את "המשבר של הרנסנס האיטלקי המוקדם", אריך אוארבך את "מימיזיס", וארנסט קאסירר כתב את "המיתוס של המדינה". כפי שכתב [יורגן הברמאס](#), תלמידם של הורקהיימר ואדורנו, "בספרם השחור ביותר, 'הדיאלקטיקה של הנאורות', חשפו הורקהיימר ואדורנו את תהליך ההרס העצמי של הנאורות. לאור ניתוחם לא ניתן עוד למצוא כל תקווה בכוחה המשחרר של הנאורות". אכן חיבור זה שחור משחור ובו אימצו המחברים את תפישת "מלחמת הכול בכל" של תומאס הובס בספרו "לווייתן", וכן את טענת שפינוזה כי "מלחמת היחיד לקיומו היא המעלה העליונה והיחידה למידה הטובה, ולכן היא עיקרון האמת של הציוויליזציה המערבית".

שנה לפני המהפכה הנאצית של 1933, כתב הורקהיימר: "רק דבר אחד הוא וודאי: אי-הרציונליות של החברה הגיעה לנקודה כזו, שכיום רק לתחזיות הנואשות ביותר יש ודאות אמיתית"

מחברי הדיאלקטיקה של הנאורות יוצרים קשר הכרחי ובל-ינותק בין הקפיטליזם לעידן התבונה והנאורות: "מלחמת היחיד לקיומו מבוססת על חלוקת העבודה הבורגנית". הם מחליפים את מלחמת המעמדות במלחמת הכול בכל, או בחוק הג'ונגל, המתקיימים בחברה הקפיטליסטית. בחברה לא אנושית ולא צודקת זו "מי שמחפש אחר מקלט, לא ימצא אותו; אלה המבקשים מה שכל אחד ואחד שואף אליו – שלום, מולדת, חופש – לא יזכו להם ... ומה שכל אחד מפחד הימנו, הוא אשר יהיה לו". חוויות טראומטיות של עקירה וגלות, גזענות ואנטישמיות, השפיעו עמוקות על תוכנו וצורתו של ספר זה. דברים אלה מזכירים את שירו הנוגה של ריינר מריה רילקה "יום סתיו": "מי שאין לו בית, לא יבנה עוד. \ מי שהוא גלמוד, גלמוד יותר לעד".

כבר בשנת 1932, שנה לפני המהפכה הנאצית של 1933, כתב הורקהיימר: "רק דבר אחד הוא וודאי: אי-הרציונליות של החברה הגיעה לנקודה כזו, שכיום רק לתחזיות הנואשות ביותר יש ודאות אמיתית". התחלת כתיבת "הדיאלקטיקה של הנאורות" בשנת 1942 נעוצה ישירות במאבק נגד נאציזם ופאשיזם. אך כמו שהורקהיימר ציין בשנת 1957, שורש החיבור נמצא למעשה בראשית ההיסטוריה המודרנית, עם עליית החברה הבורגנית ו"הנטייה להמיר את האמת בכוח". אכזבה עמוקה ממהלך ההיסטוריה וכישלון התבונה מתגלים בעוד שני ספרים חשובים: "ליקוי מאורות התבונה" שכתב הורקהיימר ב-1947, ו"הרס התבונה" מאת [גיאורג לוקאץ](#), משנת 1962.

מטרת מחברי "הדיאלקטיקה של הנאורות" הייתה לגלות מדוע האנושות בזמנם שוקעת "לסוג חדש של ברבריזם" ולהצביע כיצד קידמה תרבותית "מובילה אל ניגודה". הם לא יכלו למצוא כל קידמה בהיסטוריה, בדומה לחברם הקרוב [ולטר בנימין](#), אשר ב"תזות על

הפילוסופיה של ההיסטוריה" כתב ש"מלאך ההיסטוריה" רואה בהיסטוריה "אסון אחד ויחיד, המוסיף לגבב עיי חורבות זה על גבי זה ולערמם לרגליו". ייאוש נוקב זה נמצא גם ב"הדיאלקטיקה של הנאורות": "הזמן הנוכחי משולל כל נקודות מפנה. שינוי הוא תמיד לטובה. אך מאחר שעכשיו האסון זוכה לעדנה, השמיים נפערים ושופכים את חמת זעמם אלה האבודים בכל מקרה". אם פילוסופית ההיסטוריה של הגל ומארקס מבוססות על קידמה, כייצוג התקדמות "הרוח" במקרה של הגל, או התקדמות לקראת חברה קומוניסטית שבה יבוא לקיצו ניגוד חברתי מבוסס-מעמד, לגבי מארקס, הרי "הדיאלקטיקה של הנאורות" רואה רק שקיעה ונסיגה מתמדת.

בימי המהפכה המדעית המיתוס של הכוח הביא לשליטה על הטבע. מאוחר יותר, במאה העשרים, מיתוס הכוח הביא לזוועות הנאצים, אשר יסודם שליטה על בני אדם, ולבסוף רצח המוני במחנות השמדה עשנים של מי שאינם נחשבים יצורי אדם במיתולוגיה ובהיסטוריוגרפיה הנאצית

הפרק הראשון בספר, "מושג הנאורות", חושף את שתי הנחות היסוד של הספר לגבי הקשר שבין מיתוס ונאורות: "מיתוס הוא נאורות, והנאורות חוזרת למיתולוגיה", מאחר שהן המיתוס והן הנאורות מבוססים על שאיפה לא-רציונלית לכוח. בימי המהפכה המדעית המיתוס של הכוח הביא לשליטה על הטבע. מאוחר יותר, במאה העשרים, מיתוס הכוח הביא לזוועות הנאצים, אשר יסודם שליטה על בני אדם, ולבסוף רצח המוני במחנות השמדה עשנים של מי שאינם נחשבים יצורי אדם במיתולוגיה ובהיסטוריוגרפיה הנאצית.

הפרק השני, "אודיסאוס או מיתוס ונאורות", מוקדש לעיון ב"אודיסיאה" של הומרוס, ספר שהוא "אחד החיבורים המייצגים הראשונים של הציוויליזציה הבורגנית המערבית". עורמת אודיסאוס כנגד הסירנות מוצגת "כאלגוריה מדויקת לדיאלקטיקה של הנאורות". אודיסאוס "מייצג את תחום העבודה". כבעל הספינה, בניגוד לשייטים שלו, הפועלים, הוא "אינו יכול לאטום את אוזניו" מפני קולן המפתה של הסירנות, כפי שעשה למלחיו. המלחים "אינם יכולים ליהנות מפרי עבודתם כיוון שהיא נעשית תחת כפייה ולחץ", לכן הם "כפופים בגוף וברוח" לאדונם. בדרך זו האדון עובר תהליך של רגרסיה. "שום שיטה המבוססת על שליטה ואדנות אינה יכולה להימנע ממחיר זה" כותבים המחברים. במקום קידמה, הציון המפואר של הנאורות, האנושות נידונה לרגרסיה ולנחשלות מאחר ש"אימוץ הכוח על ידי הקידמה תורם להתפתחות הכוח, וכך מקדם את הנחשלות". לשון אחר, "קללת הקידמה שלא ניתן לעמוד בפניה היא רגרסיה שלא ניתן לעמוד מולה". או ביתר פירוט, "עם התפשטות הכלכלה הבורגנית, האופק השחור של המיתוס מתבטא בשמש התבונה, אשר תחתה צומחים שורשי הברבריזם החדש".

הפרק השלישי, "ג'ולייט או נאורות ומוסר", דן בסמל המובהק לדעת המחברים, של הנאורות, [המרקיז דה סאד](#), מחבר "ז'וסטין, או ייסוריה של המידה הטובה" (1791) ו"ז'ולייט" (1797-1801). ז'וסטין, אחותה של ז'ולייט, היא אישה בעלת מידות תרומיות

הנתקלת כל חייה בייאוש וניצול. ז'ולייט לעומתה היא רוצחת נימפומנית לא מוסרית, מצליחה ומאושרת. לדעת הורקהיימר ואדורנו, דה סאד מבטא את "דחף-השליטה הטוטליטרי" או את "קשר השליטים כנגד האנשים, ההולם את רוח הנאורות מאז ימי מקיאווולי והובס". בספר "ז'ולסטין, או ייסוריה של המידה הטובה" טוען הנסיך של פראנסוויל: "לאחר שאנשים השתחררו מפחד הגיהנום בעתיד" הם "מוכנים להאמין עכשיו בכל דבר", "טול את אלוהים מהאנשים אותם אתה רוצה לשעבד ותביא לערעור ביטחונם", וכך, "כל עוד לא יהיה להם אלוהים אחר בלעדיך, אתה לתמיד תהיה אדונם".

הברברזציה של התרבות המודרנית מהווה חלק בלתי נפרד מהברברזציה של החברה הקפיטליסטית

הפרק הרביעי, "חרושת התרבות: הנאורות כהולכת שולל המונית" מצביע על "הרגרסיה של הנאורות לאידיאולוגיה המתגלה בבירור בסרטים וברדיו" מאחר שתמציתם היא "קידוש הסדר הקיים והכוח". פרק זה דן בסרטים, רדיו, ג'אז ומגזינים, אשר כולם כאחד מבטאים את "רציונליות השליטה". כוחם ועוצמתם הרבה מגלים כי בנאורות, כוח וטוטליטריות הופכים לאחד. לדוגמה, במשטר פשיסטי "הרדיו הופך לשופר של הפיהרר; ברמקולים ברחובות קולו מתמזג ביבבות סירנות המבשרות על פאניקה, אשר קשה להבחין בין לבין תעמולה". הרדיו אמנם מביא מצד אחד "לדמוקרטיזציה בין המאזינים" אך מצד שני כופה עליהם "בצורה טוטליטרית את אותן התוכניות". בדרך זו הופכת "רציונליות טכנית לרציונליות של שליטה". הוא הדין ביחס לסרטים, אשר "מונעים מהצופה לחשוב" ובדרך זו "כוחה של החברה התעשייתית מוטבע לתמיד במוחם של האנשים". הברברזציה של התרבות המודרנית מהווה אם כן חלק בלתי נפרד מהברברזציה של החברה הקפיטליסטית.

המיתוס של הנאורות, השאיפה לכוח, שליטה ואדנות, מתגלה בבירור בצמיחת מונופולים כלכליים, המביאים לשינוי מרחיק לכת הן במצב האנושי והן בזה החברתי. כמי שאמונים על גישת המטריאליזם ההיסטורי המרקסיסטי – ההשקפה שלפיה אופני ייצור משפיעים על אופני הכרה ושכנוע – המחברים בוחנים בדקדקנות את חרושת התרבות המביאה לברברזים. עקב כוחה של הטכנולוגיה, כגון זו של סרטים ורדיו, "מטרות סובייקטיביות של חברי מועצות מנהלים" מכתובות נורמות חברתיות. "הבסיס שלפיו הטכנולוגיה צוברת כוח מול החברה מבוסס על כוחם של אלה אשר מעמדם הכלכלי בחברה הוא החזק ביותר". בניגוד לתלמידים האברמס – אשר דן בצמיחת "המרחב הציבורי" באנגליה בראשית מאה השמונה עשרה, כפי שניתן לראות בבתי קפה, עיתונות, ספרות, מחזות ותרבות – הורקהיימר ואדורנו שוללים כל אפשרות לקיומו של מרחב כזה בחברה הקפיטליסטית. הטכנולוגיה המודרנית משרתת קבוצות כלכליות ומביאה לשליטה וכפיפות. השקפה דומה ביטא התיאולוג הפרוטסטנטי האמריקני החשוב [רינהולד ניבור](#). הוא ציין ש"הנרי פורד", תעשיין הרכב, "הוא אמריקה", ושאל "איזו מין ציוויליזציה היא זו שבה ג'נטלמנים בעלי גאונות מכאנית חורצים לפתע את גורלם של מאות אלפי בני אדם".

רק שחרור המחשבה מכוח, ביטול האלימות, יכול להביא למימוש הרעיון שלא התגשם עד כה: שהיהודי הוא יצור אנושי

הפרק החמישי והאחרון, "יסודות של אנטישמיות: גבולות הנאורות", חושף את תפנית הנאורות "מציוויליזציה לברבריות במציאות". "המגמה להרס עצמי" כותבים המחברים "המושרשת ברציונליות מלכתחילה, מתגלה בבירור" ברצח המונים המבוסס על מיתוסים לא רציונליים של "אנטישמיות לאומנית" המבוססת על "קהילות של דם". היחס ליהודים חושף לדעתם "את היחסים האמביוולנטיים שבין הנאורות לכוח". מכאן ש"רק שחרור המחשבה מכוח, ביטול האלימות, יכול להביא למימוש הרעיון שלא התגשם עד כה: שהיהודי הוא יצור אנושי". בסוגיה זו הם אכן מוצאים נקודת מפנה חשובה בהיסטוריה: עם התפנית מחברה אנטישמית לחברה צודקת "הבעיה היהודית יכולה להוות את נקודת המפנה של ההיסטוריה". קביעה זו מציינת תפנית מהותית מאמירתו המפורסמת של מארקס משנת 1844: "האמנציפציה של היהודים היא האמנציפציה של האנושות מהיהדות". לדעת הורקהיימר ואדורנו, דווקא השחרור ממיתוס הכוח של הנאורות יביא לאמנציפציה של היהודים ושל כל אחד אחר. מארקס מדגיש את "שחרור האנושות מהיהדות", בעוד שהורקהיימר ואדורנו מדגישים את שחרור החברה מכוח ואדנות. אך חזון למועד, כיוון שבשעה שמלחמת העולם משתוללת בכל עוזה בזמנם, "הדיאלקטיקה של הנאורות מגיעה לשיא עוצמתה וטירופה".

כותרת ספר חושפת כוונה ומשמעות. שנה את הכותרת – והפקעת את הספר מן ההיסטוריה שהולידה אותו והתרחקת מהבנת המחבר באשר לכוונת ספרו, תוכנו וצורתו. כותרת ספרם של הורקהיימר ואדורנו משקפת, במישרין ובעקיפין, את הטראומה הגדולה שחוו המחברים בזמן שתרבותם פנתה למיתוס ולחוסר תבונה. זו הסיבה שהם מצביעים בספרם על האופנים שבהם הודרכה "הדיאלקטיקה של הנאורות" על ידי מיתוס של כוח ושליטה. בתחילה היו אלה כוח, אדנות ושליטה על עולם הטבע, ובסופו של דבר, שליטה על בני אדם. בדרך זו היא גרמה לשעבוד של חסרי הכוח בידי החזקים ואף להשמדתם. לא ניתן לכן להבין חזון קודר ומייאש זה של הנאורות ללא ידיעת ההקשר ההיסטורי שבו נכתב חיבורם של הורקהיימר ואדורנו. חשוב לומר אם כן, באירוניה עצובה, שהורקהיימר ואדורנו היו יצירי דורם: ספרם הפסימי לעילא הוא תגובה ישירה לאפלת הטוטליטריות הנאצית והפאשיסטית, אשר פשתה בתקופתם. היא לא רק גזרה עליהם לצאת לחיי גלות, אלא גם השפיעה עמוקות על עיצוב תפישותיהם העגומות והעצובות, הקשוחות והבלתי מתפשרות, בנוגע להבנת הדיאלקטיקה של הנאורות.

הטראומה שחוללו הנאציזם והפאשיזם היא שהניעה את כתיבת "הדיאלקטיקה של הנאורות", חיבור ששינה את ההיסטוריה האינטלקטואלית המודרנית. ספרם של הורקהיימר ואדורנו הוא ללא כל ספק הפרסום המשפיע ביותר של אסכולת פרנקפורט למחשבה ביקורתית, והוא אף שימש השראה גדולה לשמאל החדש בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים. כתיבתו החלה בנקודת השפל העמוקה ביותר של הציוויליזציה ההומניסטית האירופית. הורקהיימר ואדורנו, כמובן, לא היו יחידים שהדגישו את פורענות ההיסטוריה וכישלון הנאורות. שלוש שנים לאחר תום מלחמת העולם

השנייה, ב-8 במארס 1948, חגג השבועון האמריקני "טיים" את שנתו ה-25. על שער גיליון היובל החגיגי התנוססה תמונתו של ניבור, התאולוג הפרוטסטנטי המפורסם, ומתחת לה היה כתוב: "סיפור האדם אינו סיפור של הצלחה". "הדיאלקטיקה של הנאורות" אף הוא הוכחה גלויה ונחרצת לפסימיות עמוקה זו, והוא מאיר היבטים שונים במבוכים האפלים של ההיסטוריה המודרנית. אמנם אין בחיבור זה כל נחמה של ממש נוכח הכאב והיגון שבתהפכות ההיסטוריה, אך למחבריו הוא היה חשוב דיו בכדי להעמיד את הדברים על דיוקם.

יצירת המרחב הציבורי הביאה להפרדה בין הפרטי לציבורי, בין שלטון לחברה, ומכאן לשמירה על זכויות אדם ואזרח, כפי שניתן לראות בהישגי המהפכה המהוללת בשנת 1688 באנגליה, המהפכה האמריקנית בשנת 1776, והמהפכה הצרפתית בשנת 1789, הנחשבים עד היום ליסודות הדמוקרטיה הליברלית בתקופתנו וערכיה

חשוב להדגיש שבניגוד לחזון הקודר והמייאש הזה של החברה האנושית הקפיטליסטית, האברמס דווקא פיתח מושג הומניסטי יותר, חיובי ואנושי של תקופת ההשכלה והנאורות. בניגוד לפסימיזם הדטרמיניסטי-המרקסיסטי הקשוח והבלתי מתפשר של שני מוריו בפרנקפורט, הברמאס מדגיש בספרו החשוב "השינוי המבני של המרחב הציבורי" (1962) את יצירת "המרחב הציבורי", אשר התפתח לראשונה בתרבות הרנסנס של המאה החמש עשרה והשש עשרה. מאוחר יותר, מרחב זה, המבוסס על חופש וחירות, הגיע לשיאו בתרבות הבורגנית של המאה השמונה עשרה. ביטוי לכך מוצא הברמאס בתקופה זאת בבתי קפה, כיכרות וגנים ציבוריים, סלונים אינטלקטואלים וספרותיים, עיתונות ואמנות, ועוד. התפתחות המרחב הציבורי באירופה ובאמריקה הבריטית בשנים אלה אפשרה את יצירתה של הדמוקרטיה הפרלמנטרית וקידמה אידיאלים כגון שוויון, זכויות אדם וצדק, דברים המקודשים עד היום בעולם המערבי.

מבחינה אינטלקטואלית, הספרה הציבורית הבורגנית החדשה, אשר נעדרה כליל מהמסטר הפיאודלי, הייתה מבוססת על ערכים של ויכוח רציונלי ודיון ביקורתי. שיאה הוא יצירת "[האנציקלופדיה הגדולה](#)" בצרפת, באמצע המאה השמונה עשרה. מבחינה חברתית, מרחב ציבורי חי ותוסס זה היה כוח חיובי, אשר הבטיח שהמשטרים ישמרו על גבולות שלטונם וכוחם ולא יחרגו מהם. אם בחברה הפיאודלית ובמונרכיה האבסולוטית כלל לא הייתה הבחנה בין מדינה לחברה, או בין הציבורי לפרטי – "המדינה זה אני" קבע לואי הארבע עשרה – הרי יצירת המרחב הציבורי הביאה להפרדה בין הפרטי לציבורי, בין שלטון לחברה, ומכאן לשמירה על זכויות אדם ואזרח, כפי שניתן לראות בהישגי המהפכה המהוללת בשנת 1688 באנגליה, המהפכה האמריקנית בשנת 1776, והמהפכה הצרפתית בשנת 1789, הנחשבים עד היום ליסודות הדמוקרטיה הליברלית בתקופתנו וערכיה. בדרך זאת, חשוב לומר, הביא הברמאס להסרת האפלה מעל תקופת הנאורות וההשכלה, אשר שני המורים שלו כה שקדו להשרישה.

אביהו זכאי הוא פרופסור אמריטוס להיסטוריה באוניברסיטה העברית
הערת המערכת: כל המובאות במאמר הן בתרגומו של המחבר.
תמונה ראשית: פרט מתוך "The Fighting Temeraire", ג'יי. מ. וו. טרנר (1838), ה-
National Gallery, לונדון. תצלום: ויקיפדיה
מאמר זה התפרסם באלכסון ביום ראשון 1 בדצמבר 2019 על-ידי אביהו זכאי.